

УДК 81'373:159

В. Ю. Шыманская

МЕТАФАРЫ ПСІХАЛАГІЧНАГА ТЫПУ ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ: АГУЛЬНАЕ І СПЕЦЫФІЧНАЕ

У артыкуле разглядаюцца метафары псіхалагічнага тыпу ў беларускай і англійскай мове. На аснове вылучэння прадуктыўных метафарычных мадэляў і супастаўлення полісемантаў з эквівалентнымі першаснымі значэннямі выяўляюцца агульныя і спецыфічныя рысы псіхалагічнага метафарыкону дзвюх моў, ажыццяўляюцца тыпалагічныя абгульненні адносна спосабаў вербалізацыі ведаў пра свет і чалавека ў свеце ў межах беларускай і англа-саксонскай моўнай культуры.

Уводзіны

Інтэрэс лінгвістаў, кагнітолагаў, культуролагаў да спецыфікі вербалізацыі ведаў пра чалавека і свет у кожнай асобнай мове вылучае метафары псіхалагічнага тыпу ў цэнтр увагі. Метафары псіхалагічнага тыпу (далей – МПТ) з'яўляюцца абазначэннямі мноства з'яў псіхалогіі чалавека (псіхічных працэсаў, станаў, якасцей асобы, працэсаў камунікацыі і сацыялізацыі), а таксама іх уласцівасцей (дынамічных, ацэначных, інтэнсіфікацыйных і інш.).

Асобныя псіхалагічныя феномены (эмоцыі, інтэлектуальная і маўленчая дзейнасць, прыемныя і непрыемныя адчуванні і інш.) становіліся прадметам спецыяльных лексікалагічных і кантрастыўных даследаванняў Е. Вольф, Г. Вяжбіцкай, Г. Залізняк, Л. Іярданскай, К. Ройнінга і інш. Вылучэнне метафарычных мадэляў – праекцыі на сферу псіхалогіі чалавека – ажыццяўлялі М. Джонсан, Т. Кукса, В. Лагута, Д. Лакоф, В. Паўловіч, Г. Склярэўская, В. Старычонок. Асабліва ўвага на сучасным этапе надаецца пошуку універсальнага і ідэаэтычнага ў семантыцы і функцыянаванні моўных знакаў, прычым асабліва падкрэсліваецца актуальнасць супастаўлення семантыкі адпаведных груп слоў у розных мовах [1, 20], [2, 305].

Адной з задач супастаўляльнага вывучэння псіхалагічнага метафарыкону беларускай і англійскай моў з'яўляецца выяўленне тыпалагічных заканамернасцяў, большасць з якіх з'яўляецца адлюстраваннем лексіка-семантычных універсалій, сярод якіх неабходна назваць наяўнасць метафарычных значэнняў наогул, перанос значэнняў з канкрэтных, прадметных вобразаў на абстрактныя і пераасэнсаванне фізічных і фізіялагічных адчуванняў для характарызацыі эмоцый [3, 269–270].

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Матэрыялам для даследавання паслужылі дэфінітыўна-ілюстратыўныя матэрыялы, вылучаныя шляхам скразной выбаркі з Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы [4] і Oxford Dictionary of English [5], на аснове якіх была створана класіфікацыя МПТ паводле першаснага значэння, а таксама вылучаны асноўныя метафарычныя мадэлі псіхалогіі чалавека.

Аналіз і сістэматызацыя МПТ прыводзіць да высновы аб існаванні пэўнай сістэмы вербалізаваных у мове ўяўленняў пра псіхалогію чалавека. У цэнтры гэтага корпусу знаходзяцца пераносныя намінацыі псіхічных працэсаў, станаў і якасцей асобы, якія ўтвараюць ядро, цэнтр псіхалагічнага метафарыкону. Акрамя гэтых (цэнтральных) абазначэнняў, існуюць і перыферычныя зоны, у якіх называюцца не самі псіхалагічныя з'явы, а іх характарыстыкі – тэмпаральныя, акцыянальныя, колькасныя, якасныя і інш. Такім чынам, МПТ ужываюцца для намінацыі і характарызацыі:

– псіхічных працэсаў (*чарвяк цікаўнасці, лёт дум, прыліў пяшчоты, foliage of reveries, shades of opinion, barrage of questions*);

– псіхічных станаў (*пахмурасць, сытасць, творчае кіненне, creative juices, glow of pride, hunger, starch*);

– псіхічных ўласцівасцей асобы (*загартоўка, мяккасць, чарвяточына, foxiness, sobriety, moral timbre*).

Супастаўленне 458 беларускіх і 517 англійскіх узуальных МПТ выявіла супадзенне ў рэгулярнасці вылучаных на аснове першаснага лексіка-семантычнага варыянта (далей – ЛСВ) мадэляў метафарызацыі і іх прыярытэтнасці ва ўтварэнні пераносных найменняў псіхалагічных з’яў. Найбольш шырока прадстаўлены найменні псіхалагічных феноменаў абазначэннямі метафарычнай мадэлі «Чалавек» (42% у беларускай і 36% у англійскай мове). Сферы «Прырода» (22% і 25%) і «Прадмет» (20% і 23%) таксама з’яўляюцца прадуктыўнымі крыніцамі метафарычных праекцый. Метафарычная мадэль «Працэсы і адносіны» складае 16% у псіхалагічным метафарыконе абедзвюх моў.

Метафарычная мадэль «Прырода», як правіла, з’яўляецца крыніцай дынамічных і інтэнсіфікацыйных характарыстык псіхалагічных з’яў. Метафары *агонь, fire, flame* характарызуюць жвавасць, душэўны ўздым, страснасць: *у сэрцы агню ханае, агонь душы, the generous critic fanned the poet's fire, the devouring fire of passion, the flames of passion*. Семантычны аб’ём некаторых МПТ адрозніваецца, што можа выражацца ў адносінах перасячэння паміж полісемантамі дзвюх моў. Так, полісеманты *іскрынка* і *flame* маюць агульнае значэнне зараджэння пачуцця, слабаінтэнсіўнага пачуцця, якое можа хутка мінаць: *іскрынка надзеі, a flame of hope*. У іншым значэнні гэтыя метафары не супадаюць, бо першы полісемант абазначае малаінтэнсіўнае пачуццё, а другі – інтэнсіўнае.

Агульнай уласцівасцю беларускіх і англійскіх метафар ЛСГ «непагода» і «зрокавыя вобразы» з’яўляецца іх спалучальнасць са словамі *вочы, твар*, у выніку чаго яны абазначаюць праяўленне ўнутраных станаў у позірку і міміцы, прычым спалучальнасць са словам *твар* з’яўляецца характэрнай пераважна для беларускай мовы, што выяўляе пэўныя абмежаванні, якія накладвае англа-саксонская культура на праяўленне пачуццяў, асабістых думак чалавека: *смуга на твары, задумы сумная імгла, твар зацягнуўся цёмнай хмарай незадавальнення, урачыстае ззянне на твары, сухі рашучы бляск у вачах, яснасць позірку, a beam of satisfaction, a glint of excitement in his eyes, the scathing glitter in her eyes, to leave with a glow of pride, the radiance of the bride's smile*.

У англійскай мове полісеманты *haze, fog* (параўн. з *смуга, імгла*) актуалізуюць толькі значэнне ‘няяснасць свядомасці’: *an alcoholic haze, the fog in my brain*. Метафара *cloudiness*, у сваю чаргу, мае тры значэнні, якія могуць характарызаваць няяснасць позірку, сумны выраз твару або незразумеласць думак, пачуццяў: *the cloudiness of his expression increases, the cloudiness of the issue*.

Эквівалентныя метафары *воблака* і *cloud* ужываюцца для апісання праяўлення настрояў, думак, прычым у беларускай мове з вобразам *воблака*, як правіла, асацыятыўна звязваецца вобраз суму, а ў англійскай мове валентнасць дадзенай метафары больш свабодная: *сумная аблачынка ўсплыла на твар, аблачыны суму, the clouds were dark on many a brow, the flying clouds of her excitement, joy is the luminous cloud*.

У англійскім метафарыконе ёсць шмат пераасэнсаванняў найменняў вадаёмаў, руху вады, а таксама з’яў непагоды, што тлумачыцца геаграфічным палажэннем краіны, архетыпічнасцю культурнага канцэпту вады: *And his feelings, ... his whole experience – what a lake compared with my little pool! (G. Eliot)*. Значнасць архаіка-міфалагічнага пласта ў свядомасці беларусаў выражаецца ў наяўнасці мноства метафар, заснаваных на пераасэнсаванні найменняў раслін і іх партытываў: *горкі чэмер ён у сэрцы нёс, пасеяць добрае насенне ў сэрцы, пакінуць у душы парасткі непрыязнасці*.

Што датычыцца перавагі англійскіх полісемантаў у ЛСГ «жывёлы», то прычыны прадуктыўнасці дадзенай мадэлі хутчэй лінгвістычныя: у англійскай мове практычна кожны назоўнік, які называе жывёлу, можа ўдзельнічаць у дэрывацыйным працэсе «назоўнік → прыметнік (прыналежнасць ці асацыятыўная якасць) → назоўнік (апрадмечаная асацыятыўная якасць)», параўн.: *fox → foxy → foxiness*. Заасемічны тып метафар складае 10% ад агульнай колькасці метафар «прыроднай» мадэлі ў англійскай мове (у беларускай 5%).

Недаступнасць перажыванняў і думак назіранню і імкненню чалавека даведацца, што адбываецца ў душы іншага, дае імпульс да ўяўлення працэсу доступу да ўнутранага свету чалавека як дарогі, шляха, сцежкі (метафарычная мадэль «Прадмет»): *сцежка да сэрца, шукаць шлях да сэрца, знайсці дарогу да сэрца, the road to his heart*. Адзначым, што ў той час як

беларускія полісеманты даволі часта актуалізуюцца ў падобных кантэкстах (што сведчыць пра пазітыўныя адносіны да імкнення чалавека ўсталяваць блізкі душэўны кантакт з суб'едзікам), у англійскай мове акцэнт змяшчаецца на дасягненне чагосьці ўвогуле, спосаб дзейнасці. У англійскай мове (у параўнанні з беларускай) заўважная перавага актуалізацыі значэнняў 'манера паводзін', 'накіраванасць асобы': *шлях разважанняў, the low road of apathy and alienation, his way of thinking.*

Экстэрырызаваныя пачуццямі, думкам, свабода думкі і дзеяння метафарычна адлюстроўваецца як выхад на паверхню, адкрыццё зачыненага: *адчыніць аконне душы, даць выхад пачуццям, не знаходзіць аддушны, an access of rage, an outlet for his energies, give vent to anger.* Дадзеныя прыклады яшчэ раз ілюструюць нясхільнасць англа-саксонскай моўнай культуры да бурнага праяўлення пачуццяў, што выражаецца ў спалучэнні разглядаемых метафар са словамі *rage, anger.*

Найбольш шырока прадстаўленая ў псіхалагічным метафарычне метафарычная мадэль «Чалавек» вылучаецца высокай ступенню эквівалентнасці метафар падгруп «сінестэзія» і «фізіялагічныя працэсы і станы», што абумоўлена універсальнымі характарамі карэляцый паміж фізічным і духоўным вопытам чалавека.

Асабліва сцю псіхалагічных метафар «тэмпературнай» групы з'яўляецца парадыгматычная сістэма значэнняў, якія вар'іруюцца ад метафары *халоднасць* (абазначэнне неінтэнсіўных і адмоўных пачуццяў) да метафар *цяпло* (станоўчыя пачуцці) і *гарачыня* (інтэнсіўныя пачуцці, афекты): *холод на маладым твары, халоднасць і словах, цяпло і любоў у сэрцы, сяброўская цеплыня, ком гарачыні пакаціўся дзесь каля сэрца, жар сэрца, натхнення жар.*

У англійскай мове «аптымальная тэмпература адносін» ніжэйшая за такую ў беларускай мове. Так, полісемант *warmth* абазначае не толькі добразычлівасць, сардэчнасць, але і энтузіязм: *warmth of feeling.* Метафара *heat* абазначае высокую інтэнсіўнасць пачуцця, асабліва гневу або ўзбуджэння: *to take heat out of disputes, the heat of rage.* Адзначым, што ў беларускай мове *гарачыня* і *жар* пачуццяў успрымаюцца станоўча, а ў англійскай мове ацэньваюцца як празмерная эмацыянальнасць.

Метафарычныя абазначэнні нядобразычлівасці, стрыманасці ў беларускай і англійскай мовах прыблізна супадаюць. Адрозненне заключаецца ў тым, што ў англійскай мове метафары *frigidness, frost* амаль не адрозніваюцца значэннем ад *chilliness* і *coldness*, у той час як для беларусаў *халоднасць* і *лёд* у адносінах – даволі розныя рэчы. Акрамя гэтага, *халоднасць* у беларусаў можа азначаць не толькі абыякавасць і нядобразычлівасць, але і адсутнасць страснасці, энтузіязму, што яшчэ раз пацвярджае «культурную неабходнасць» цеплыні пачуццяў. У англійскай мове *coldness* характарызуецца як «недахоп цеплыні, добразычлівасці». Полісеманты з агульным ЛСВ 'холод' у англійскай мове могуць актуалізаваць значэнне 'стрыманасць', як і ў беларускай, але не абавязкова набываюць негатыўную канатацыю.

Атаясамліванне перажывання з «унутраным чалавекам», значнасць эмацыянальнага вопыту ў беларускай моўнай культуры знаходзіць адлюстраванне ў спалучэнні сінестэтычных метафар са словамі *сэрца, душа.* У англійскай моўнай культуры эмоцыі закранаюць не ўсяго чалавека, а асобныя пачуцці, а самі сінестэтычныя метафары даволі часта характарызуюць працэс камунікацыі: *сэрца захліпалася ад салодасці, сэрца жар, сардэчная цеплыня, ганебная чарната ў душы, heat of the disputes, a glare of contempt, an echo in her own feelings, warmth of feeling.*

Схільнасць беларускай моўнай культуры да маральных ацэнак назіраецца на матэрыяле метафарычных пераносаў сфер «хваробы і раны» і «бруд», дзе часта прысутнічаюць семы 'амаральнасць', 'глупства'. У англійскай мове падобныя полісеманты, як правіла, абазначаюць 'незвычайныя паводзіны' і 'глупства', а маральныя суджэнні не выказваюцца так катэгарычна: *ніколі гаспадароў шал не дасягаў такіх страшных форм, нянавісць да бруду і падману, гразь і бруд душы, смецце ў галаве; he had a mania for mushrooms, too much neurosis about a child's progress, it is madness to allow children to roam around after dark, the simple truth without crud.* У англійскай мове МПТ з першасным ЛСВ 'хвароба' могуць указваць на празмерную актыўнасць, энтузіязм у пэўнай дзейнасці: *rabidity of his passion, a frenzy of preparations.*

Атаясамліванне ў беларускай моўнай культуры перажывання з «унутраным» чалавекам адлюстроўваецца ў шматлікіх структурах тыпу *адчуць [МПТ] у душы (сэрцы)*, дзе перажыванне ўспрымаецца як частка ўнутранага свету чалавека; у англа-саксонскай моўнай культуры больш характэрнай выступае структура *to feel a [МПТ] of [найменне эмоцы]*, калі перажыванне асэнсоўваецца як знешняе ўздзеянне: *адчуваць адарванасць у душы, несці ўзнёсласць у сэрцы, to feel a stab of envy, to feel a surge of anger*.

Яскравая спецыфічная рыса англійскіх патэнцыяльных (не зафіксаваных у слоўніку, але ўтвораных па прадуктыўных мадэлях) МПТ у большай свабодзе выяўлення пачуццў, думак, звароце да апісання «ўнутранага чалавека»: *These words are razors to my wounded heart (W. Shakespeare). Folk music lit a match in our soul (Th. Bikel). The charge of her soul was ignited (A. Huxley). Affection seemed to have died under the bruise that had fallen on its keenest nerves (G. Eliot)*.

Вывады

Такім чынам, тыпалагічная агульнасць метафарыкону беларускай і англійскай моў абумоўліваецца ўніверсальнасцю механізмаў пазнання і канцэптуалізацыі ведаў пра свет і выяўляецца ва ўсталяванні рэгулярных карэляцый паміж структурай крыніцы і мэты ў абедзвюх мовах, а таксама ў эквівалентным характары пераносных значэнняў полісемантаў з эквівалентным першасным ЛСВ. Сярод семантычных універсальных асноўнымі выступаюць пераасэнсаванні сінестэтычных адчуванняў, арыентацыйныя метафары, праекцыі «агонь → страснасць», «прыродныя з'явы → інтэнсіўныя эмоцыі», «расліны → пачуцці», «раны → непрыемны перажыванні» і іншыя.

Спецыфічнасць семантыкі і функцыянавання беларускіх МПТ абумоўлена лінгвістычнымі і этнакультурнымі фактарамі і заключаецца ў станоўчай ацэнцы эмацыянальнасці і выяўленні пачуццў, атаясамліванні перажывання з «унутраным чалавекам», а таксама значнасці архаіка-міфалагічнага пласта ў свядомасці беларусаў. Спецыфічнасць англійскіх МПТ заключаецца ў негатыўнай канатацыі МПТ са значэннем «бурнае праяўленне пачуццў», схільнасці англійскай моўнай культуры да дыстанцыравання эмацыянальнага вопыту, а таксама яе накіраванасці на пошук стратэгіі эфектыўнай камунікацыі.

Комплекснае даследаванне структуравання і мадэлявання псіхалагічнага метафарыкону ў рэчышчы тыпалагічнага і супастаўляльнага мовазнаўства садзейнічае глыбокаму разуменню працэсаў метафарызацыі, вызначэнню іх нацыянальна-культурнай спецыфікі, характару адлюстравання феноменаў псіхалогіі чалавека ў мове. Выяўленне ўніверсальных і спецыфічных семантычных і моўна-культурных заканамернасцяў, вызначэнне тыпаў семантычных суадносін паміж метафарамі беларускай і англійскай моў будзе спрыяць паглыбленню моўнай і лінгвакультурнай кампетэнцыі, што неабходна для выхавання нацыянальнай самасвядомасці, культуры міжэтнічных зносін, выкладання беларускай і англійскай мовы, эфектыўнай перакладчыцкай дзейнасці.

Літаратура

1. Гак, В. Г. Метафора: универсальное и специфическое / В. Гак // Метафора в языке и тексте / В. Г. Гак [и др.] ; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 11–26.
2. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева ; под ред. Т. В. Булыгиной. – М. : Языки славянской культуры, 1999. – 780 с.
3. Мечковская, Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков : учеб. пособие для студентов филол. и лингвистических специальностей / Н. Б. Мечковская. – 5-е изд. – М. : Флинта, 2008. – 312 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Інт-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; пад аг. рэд. акад. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : БелСЭ. – 5 т.
5. Oxford Dictionary of English / ed. by C. Soanes, A. Stevenson. – 2nd edition. – Oxford University Press, 2003. – 2088 p.

Summary

The article deals with the psychological type of metaphor in Belarusian and English. Contrastive analysis of the words with corresponding first meanings reveals common and specific features of this type of metaphor. The process of inner sense verbalization in the Belarusian and the English language and culture is considered.

Паступіў у рэдакцыю 05.11.08.